

Bir Siyasal İmkan Olarak Anayasayı Tartışmak: 1990'lı Yıllarda İslamcılık Söylemi*

İsmail Büyükkaradoğan

Öz: Bu çalışma, Türkiye'de 1990'lı yıllarda İslamcılık söyleminin yürüttüğü anayasa tartışmalarına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda Altınoluk, Panel, Yeni Zemin ve Yörünge dergilerinden elde edilen yazılardan hareketle, İslamcılık söyleminin anayasa ile ilişkisi irdelenmektedir. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde İslam siyaset teorisinde anayasanın yeri ve İslamcılığın tanımlanmasına ilişkin kavramsal ve teorik tartışmalarla birlikte İslamcılık söyleminin Türkiye'de kuruluşundan itibaren geçirdiği çeşitli dönemler incelenmektedir. Buna göre İslam siyaset teorisinde anayasa; Kur'an, sünnet ve İslam devleti etrafında Allah'ın egemenliğini tesis etmek için bir araç olarak değerlendirilmektedir. İslamcılık söyleminin Türkiye izliğine bakıldığında ise anayasa, 1960 ve 1980 yılları arasında Allah'ın egemenliği, İslam devleti gibi temalarla tartışılırken 1990'lı yıllarla birlikte Allah'ın egemenliğini tesis etmekten ziyade ulus devlet içerisinde bir siyasal arayış olarak ortaya çıkmaktadır. Bu minvalde İslamcılık söylemi için 1990'lı yıllarda anayasayı tartışmak, büyük ideallerini gerçekleştirmekten ziyade kendi yerini makul kılarak siyasal ve toplumsal düzen içerisinde konumlanma girişimleridir. Çalışmanın son bölümünde ise bahsedilen dergilerdeki anayasa tartışmaları; "toplumsal mutabakat", "temel hak ve hürriyetler" ve "laiklik ve devletin dini denetimi" olmak üzere üç başlık altında tasnif edilerek İslamcılık söyleminin anayasa tartışmalarına hangi bağlamlarda katıldığı ortaya çıkartılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, İslamcı dergiler, anayasa tartışmaları, yeni İslamcılar, 1982 Anayasası

Abstract: This study focuses on the constitutional debates conducted by the Islamist discourse in Turkey in the 1990s. In this regard, the relationship between the discourse of Islamism and the constitution is examined through the analysis of the articles obtained from Altınoluk, Panel, Yeni Zemin and Yörünge magazines. The first and second parts of the study examine the place of the constitution in Islamic political theory and the conceptual and theoretical debates on the definition of Islamism, as well as the various periods of Islamist discourse in Turkey since its inception. Accordingly, in Islamic political theory, the constitution is considered as a tool to establish the sovereignty of God, in accordance with the Qur'an, the Sunnah and the Islamic state. A review of the historical development of Islamist discourse in Turkey reveals that the constitution was discussed in relation to themes such as the sovereignty of Allah and the Islamic state between the 1960 and 1980s. However, in the 1990s, the constitution emerged as a political quest within the nation-state rather than as a means of establishing the sovereignty of Allah. In this context, the discourse of Islamism in the 1990s can be understood as an attempt to position itself within the political and social order by justifying its existence rather than pursuing the realisation of its stated ideals. In the final phase of the study, the constitutional debates in the aforementioned journals are categorised into three distinct headings: "social consensus", "fundamental rights and freedoms" and "secularism and religious control of the state". Additionally, the contexts in which the Islamist discourse engages in the constitutional debates are elucidated.

Keywords: Islamism, Islamist magazines, constitutions debates, new Islamists, 1982 Constitution

* Bu makale, İsmail Büyükkaradoğan tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde sunulan "Türkiye'de 1990'lı Yıllarda İslamcı Dergilerde Anayasa Tartışmaları" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Teşekkür: Bu çalışmanın hazırlanmasında verdikleri katkı ve destekleri için Ali Kaya, Ahmet Köroğlu, Aşlı Büyükkaradoğan, İlker Yasin Durmaz ve Özgül Bilici'ye içtenlikle teşekkür ederim.

@ Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, ismail.buyukkaradogan@erdogan.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-9820-1366>

DOI: 10.12658/M0746
insan & toplum, 2024.
insanvetoplum.org

Başvuru: 25.03.2024
Revize: 22.04.2024
Kabul: 01.07.2024
Erken Baskı: 21.07.2024

Giriş

İslamcılık söylemi, Osmanlı'nın son döneminden itibaren başlayarak Cumhuriyet döneminin tamamını kapsayan geniş bir düşünce aksını temsil etmektedir. Temsil kabiliyetinin bu denli geniş bir tarihsel aralığı imlemesi ise İslamcılığın devlet ve siyasal olanla kurduğu ilişkiden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda "İslamcılık nedir?" sorusu etrafında yürütülen kavramsal ve teorik tartışmalar, İslamcılığı sosyal ve siyasal bir düzen arayışının merkezine konumlandırarak kavramı toplumun çeşitli alanlarında etkinlik kazanmaya çalışan bir eylemlilik biçimi olarak tarif etmektedir (Aktay, 2018: 18; Bayat, 2016: 23; Kara, 2014: 17; Sayyid, 1997: 17). Bu anlamı ile İslamcılık söylemi, Türkiye'de çeşitli tarihsel dönemlendirmeler altında incelenmektedir. Dönemlendirmelerin temel vurgusu, İslamcılık söyleminin siyasal olan ile ilişkisi bağlamında kristalleşmektedir. Buna göre; "oluşum", "kurumsallaşma", "geri çekilme", "radikalleşme" ve "uyum ve entegrasyon" gibi temaların eşlik ettiği dönemlendirmeler, İslamcılık söyleminin sosyal ve siyasal düzen arayışının birer yansımasıdır. Bu çalışmada, 1990'lı yıllarda İslamcılık söyleminin yürüttüğü anayasa tartışmaları, dönemin öne çıkan "uyum ve entegrasyon" teması etrafında sosyal ve siyasal bir imkan arayışı olarak değerlendirilmektedir. İslamcılık söyleminin tarihsel ve kavramsal izleğinden hareketle anayasa ile kurulacak ilişki, 1990'lı yıllarda yayımlanan *Altınoluk*, *Panel*, *Yeni Zemin* ve *Yörünge* dergilerinin söylem analizi yöntemiyle incelenmesi ve ilgili yazıların tematize edilmesi ile ortaya çıkartılmaktadır. Söz edilen dergiler, anayasa tartışmalarına çeşitli İslamcı entelektüel yazarlar ile katılmaktadır. Dolayısıyla çalışmada incelenen anayasa tartışmaları dergilerin müstakil yazılarından ziyade dergilerde yazan yazarlara aittir. Çalışmanın birinci bölümü, İslamcılık söylemi ve anayasa arasındaki ilişkiyi İslam siyaset teorisinden hareketle kurarak bu ilişkiyi Türkiye bağlamına yerleştirmektedir. İkinci bölüm ise 1990'lı yılların özgüllüğünü ortaya koymak ve anayasayı tartışmanın yarattığı imkanı ortaya çıkarabilmek adına Türkiye'de İslamcılık söyleminin genel durumunu irdelemektedir. Bu imkan, ilk bakışta kamusal alanda var olabilmek amacıyla liberal ve eşitlikçi bir anayasaya duyulan özlemi imlemektedir. Bu çerçeve doğrultusunda çalışmanın son bölümünde ise 1990'lı yıllarda bahsi geçen dergilerdeki anayasa tartışmaları, İslamcılık söylemi açısından bir siyasal imkan arayışı etrafında tartışılmaktadır. Söz edilen dergilerdeki anayasa tartışmaları; "toplumsal mutabakat", "temel hak ve hürriyetler" ve "laiklik ve devletin dini denetimi" olmak üzere üç ana eksen etrafında tasnif edilmektedir. Bahsedilen eksenler doğrultusunda İslamcılık söylemi; 1982 Anayasası'nı yapılış şekli, bireyi devlet karşısında ikinci plana atması, resmi ideolojiyi yeniden üretmesi, temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması, devletin kutsallığı, laiklik ilkesinin tanımlanması krizi ve devletin dini denetlemesi gibi kavramlar etrafında tartışılmaktadır. Ayrıca

mezkur yayınlar, 1921 Anayasası hariç bütün Cumhuriyet dönemi anayasalarının İslamcılarını siyasal ve sosyal olarak toplumsal hayattan dışladığını iddia etmektedir.

İslamcılık ve Anayasa: Teorik ve Kavramsal Bir Çerçeve Denemesi

İslamcılık söyleminin bir dizi tanımlama girişimi, onun din ile ilişkisini açığa çıkartırken aynı zamanda siyasal olanı kavramın merkezine yerleştirmektedir. Bu bağlamda Salman Sayyid (1997: 17) İslamcılık söylemini, İslam'ı herhangi bir siyasal ya da sosyal düzenin merkezine konumlandırmaya çalışan siyasal bir söylem olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda İsmail Kara (2014: 17) benzer bir perspektiften İslamcılık söylemine yaklaşarak onu eğitim, hukuk, ahlak ve siyaset gibi toplumsal kurumlara İslam'ı entegre etme çabası olarak görmektedir. Yasin Aktay (2018: 18) ise İslamcılık söylemini, geleneğe ve düşünce biçimine bağlı olarak ortaya çıkan farklı İslam tanımlamalarına bağlı kalmaksızın, İslam'ı siyasal pratiklerin merkezine yerleştirerek hareket eden ve bu siyasal pratiklerin de İslam ile entegre edildiği bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamları ile İslamcılık söylemi, dinle arasındaki bağı koparmadan hatta bu organik bağı farklı bir alan olarak siyasalın merkezine konumlandırarak politik eksene entegre olmaya ve İslam'ı bir bütün olarak toplumsal düzenin merkezine yerleştirmeye çalışan bir ideoloji biçimidir. Öyle ki bu bağ söylemin siyaset, devlet ve hukuk zeminlerindeki iddiaları bağlamında daha anlamlı bir hale gelmektedir (Çağan, 2008: 61). Dolayısıyla bu çalışmada İslamcılık söyleminin devlet ile kurduğu olumsal ilişki zemininin belirlenmesi, onun genel olarak hukuk, özel olarak ise anayasa ile olan ilişkisini açıklamak için önemli bir izlek sunmaktadır.

Öte yandan İslamcılık söylemi, bir düzen içerisinde yeri geldiğinde İslam devletini kurmayı ve şeriat kanunlarını tekrar işlevsel hale getirmeyi amaçlayan bir hareket niteliği de taşımaktadır (Bayat, 2016: 23). Ancak İslamcılık söyleminin siyasal olan ile iltisakını kurarken devleti merkezine alan bir anlatıyı yeğlemek ve söylemi devleti ele geçirmek etrafında doğrusal bir eksenle düşünmek, bu ilişki biçiminde ilksel olanın siyasalın toplumsalı önceleme olduğu fikrini önemsizleştirmektedir. Dolayısıyla İslamcılık söyleminde devletten önce toplumsallığın kurucu momenti olarak ortaya çıkan siyasallık, iktidar ya da devleti ele geçirme istencinden ziyade mevcut dünya düzeninde gerçekleştirilmek istenen bir değişim arzusu olarak okunmalıdır (Kaya, 2018: 131-132). Bu arzu ise İslamcılık ve devlet arasındaki rabıtayı anlamlı hale getirmektedir. İslamcılık söylemini sadece devlet dairesi içerisinde ele almak ve onun dünya düzenini değiştirme niyetinin, devleti ele geçirmekten ibaret olduğunu iddia etmek bir hatayı doğurmakla birlikte, söylemin devletle olan ilişkisini de bütünüyle dışlamamak gerekmektedir (Kaya ve Mercan, 2016). Bu doğrultuda İslamcılık söyleminin siyasal olan ile ilişkisi, mevcut dünya düzenine bir alternatif getirme çabası ise devlet bu çabanın aracıdır. Dolayısıyla İslamcılık söyleminin siyasal

olan ile ilişkisi bir noktada onu devlet ile bağlantılı hale getirirken, söz konusu bağlantı aynı zamanda anayasayı da İslamcılığın siyasal dili içerisinde önemli bir yere konumlandırmaktadır.

İslam siyaset teorisinde anayasa, Kur'an, sünnet ve İslam devleti çevresinde gelişen tartışmalar etrafında ortaya çıkmaktadır. İslam'ın kapsamlı bir devlet teorisi sunamaması nedeniyle ortaya çıkan tartışmalar, İslam devletinde anayasal sistemin nasıl gerçekleşeceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Buna göre Ebü'l A'lâ Mevdüdi, Hasan el Bennâ, Seyyid Kutub ve Yusuf el Karadavi'nin sunduğu anayasal çerçeveler, İslam siyaset teorisinde anayasanın yerine dair ilişkiyi ortaya çıkartmaktadır. Bahsi geçen düşünürlerden Bennâ, anayasal kanunları; kişisel özgürlükler, şurayı ön plana çıkarması, hükümet üzerinde insanların otoritesini varsayması, yöneticilerin halka karşı hesap verilebilirliklerini tayin etmesi ile yasama ve yargı bağlamında yöneticilerin sorumluluklarını tanımlaması açılarından şeriate uygun bulmaktadır (Moussalli, 1993: 170). Dolayısıyla Bennâ'nın temel vurgusu bir ülkenin anayasasının şeriat ile uyumlu olması gerekliliği üzerinedir (Al-Abdin, 1989: 224). Şeriate uygun olan anayasanın İslam devleti açısından işlevsel olabileceğini belirten Bennâ, parlamenter demokrasi ile İslam'ın yönetim sistemi arasında bir uyumsuzluk olmadığını da vurgulamaktadır. Öte yandan Seyyid Kutub ise "hakimiyet" ve "cahiliyet" kavramları etrafında İslami bir devletin imkanlarını sorgularken, dünya üzerinde Allah'ın haricinde herhangi bir otoritenin olmadığını belirtmekte ve Allah'ın en büyük hukuki ve idari otorite olduğunun altını çizmektedir (Khatap, 2002: 155). Bu sebeple Kutub için tek ve geçerli anayasa Kur'an ve sünnet ışığında gerçekleşecek bir anayasadır. Bunların haricindeki girişimleri, insanın insan üzerindeki otoritesini perçinlediği ve Allah'ın egemenliğini yok saydığı için "cahiliyet" kavramı etrafında değerlendirmektedir. Kutub aynı zamanda İslam'ı, komünizm ve kapitalizmin egemenliğinin karşısındaki yegane sistem olarak öne çıkartmaktadır. Dolayısıyla Müslümanlar, bu iki ideoloji arasında bir tercih yapmaya zorlanmadan İslam'ın kurallarını ve düzenini sürdürecektir (Haddad, 1983: 20). Bu doğrultuda Kutub'un anayasa ve İslam hakkındaki görüşlerini çalışmanın bir sonraki bölümünde, 70'li yıllardaki anayasa tartışmalarında da görmek mümkündür. Allah egemenliği, komünizm ve İslam devleti gibi temaların anayasa ile bütünleştirildiği bu satırlar dönemin İslamcılık söyleminin radikal tavrındaki Kutub etkisini ortaya çıkartmaktadır. Diğer taraftan Mevdüdi ise anayasada bütün hukuk kurallarının temelini şeriat dairesinde oluşmasını temel önerme olarak sunarak, İslami bir devlet anayasasında bulunması gereken bazı hususları belirtmektedir. Bu bağlamda Mevdüdi ilk olarak siyasal ve hukuki olan herhangi bir yapıda Allah'ın egemenliğini kabul etmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Mevdüdi'ye göre İslami bir anayasa, peygamber ile onun sünnetini tanımalı ve halkın korku ve dayatma olmadan kararını verebileceği bir seçim sistemini içermelidir. Ona göre Müslümanların uzak durması

gereken kumar ve içki gibi yasaklı davranışların İslami bir anayasa ile kaldırılması gerekmektedir. Mevdûdî, çeşitli sivil ve insani hakların İslam devleti altında yaşayan bütün insanlara eşit bir şekilde uygulanmasını da salık vermektedir (Maududi, 253-271). Bu bağlamda söz edilen hususlar, Mevdûdî tarafından ayetlerden yapılan çıkarımlar doğrultusunda İslami bir anayasanın temelleri olarak gösterilmektedir. Diğer taraftan Yusuf el Karadavi (2013: 47-57) ise anayasayı, Kur'an'ın getirdiği hüküm ve esaslar dairesinde nitelendirmektedir. Karadavi'ye göre İslam devletinin Kur'an dairesi etrafında çizeceği bu yol tıpkı diğer devletlerin anayasalarına ve kanunlarına bağlılıkları gibi olmalıdır. İslam'ı iktidarın yetkilerini sınırlayan ilk siyasi nizam olarak değerlendiren Karadavi, kimi koşullarda fiili bağlayıcılığının olmadığını varsaydığı modern hukuk karşısında İslam'ın 1400 yıldır sürdürdüğü anayasal geleneğe vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda demokrasilerdeki anayasal güvencelerin, sendikal hakların, basın hürriyeti ve çok partililik gibi unsurların İslam devleti tarafından benimsenmesinin olumlu olacağına değinmektedir. Ancak bu unsurların benimsenmesinin tamamen değil, Kur'an'ın sunduğu ilkeler etrafında olması gerekliliğini vurgulamaktadır.

İslam siyaset teorisinde anayasaya dair bahsedilen tartışmalar göstermektedir ki anayasalar bağlamında bazı düşünce farklılıkları bulunmaktadır. Buna göre İslam siyaset teorisinde Kutub, anayasayı sadece Kur'an ve sünnet bağlamında ele alarak geri kalan girişimleri mutlak hukuki otorite olan Allah karşısında bir tür isyan olarak değerlendirmektedir. Diğer taraftan Bennâ, Karadavi ve Mevdûdî ise anayasaya İslam dini açısından daha ılımlı yaklaşmaktadırlar. Bahsedilen düşünürler, İslam devleti anayasalarını çeşitli bağlamları ile modern anayasal metinlere yaklaştırarak farklı bir perspektif sunmaktadırlar. Bu bağlamda anayasalar her iki çerçevede de toplumsal yapı için önemli bir yerde konumlanmaktadır. Bu yer; anayasaların siyasal olanın sınırlarını belirlemesi bağlamında özgünleşmektedir. Dolayısıyla İslamcılık söylemine yönelik oluşturulan kavramsal çerçevede belirtildiği gibi söylemin siyasal ile olan ilişkisinde anayasalar, bireylere devlet karşısında bir siyasal imkan sunmaktadır. Türkiye gibi İslam devleti olmayan ülkelerde ise İslamcılık söylemi açısından bu siyasal imkan daha farklı bir öneme sahiptir. Türkiye'de İslamcılık söylemi açısından 1960 ve 1980'li yılların radikal görüşlerine rağmen 1990'lı yıllarda devletin İslami olmayan bir biçimde toplumsal, sosyal ve siyasal hayata yönelik tartışmalar yürütmek, söylemin demokratik bir perspektifle ontolojik ve epistemolojik bir çıkış arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda çalışmada, 1990'lı yıllarda anayasa tartışmaları ele alınmadan önce anayasanın İslamcılık söylemi için yarattığı imkan, Türkiye'deki tarihsel izlekten hareketle ortaya konulmaktadır. Bu tarihsel izlek ise İslamcılık söyleminin Cumhuriyet dönemindeki genel tavrına dair bir portre sunmaktadır. Bu portre; İslamcılık ve devlet

arasındaki ilişkiyi ortaya çıkartarak anayasal taleplerin İslamcılık söylemi açısından yarattığı siyasal imkanı farklı dönemler boyunca sorgulamaktadır. Özellikle 1960 ve 1980 yılları arasında tercüme faaliyetlerinin de etkisi ile yukarıda bahsi geçen İslamcı düşünürlerin ve bu düşünürlerden özellikle Seyyid Kutub'un fikirlerinin İslamcılık söylemi açısından bir ilham kaynağı olduğu çalışmanın ilerleyen bölümünde gösterilmektedir. Bu doğrultuda belirtilen dönemdeki bazı anayasa tartışmalarındaki Allah'ın egemenliği, tağuti düzen, şeriat ya da komünizm tehlikesi gibi vurguları bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Türkiye'de İslamcılık Söylemi

Osmanlı devletinin çöküşüne çare arayan ideojilerden birisi olarak ortaya çıkan İslamcılık söylemi, Cumhuriyet döneminin tamamını kapsayan bir çerçeveye sahiptir. Devletin içinde bulunduğu çöküş halinden nasıl kurtulacağına ilişkin bir reçete olarak sunulan söylem, Cumhuriyet dönemi boyunca ise kendi varoluş reçetesini aramaya yönelmiştir. Bu arayış içerisinde çeşitli paradigmlar ve düşüncelerden etkilenen İslamcılık söylemi, bazı dönemlendirmeler etrafında tasnif edilmektedir. Bu dönemlendirmeler söylemin kopuşlarını ve sürekliliklerini görmeyi mümkün kılarken bir taraftan da özgünlüğüne ilişkin değerlendirme yapma imkanı vermektedir.

1908 yılında yayım hayatına başlayan *Sırat-ı Müstakim* dergisi ile fikirlerini geniş kesimlere ulaştırmaya başlayan İslamcılık söylemi, İsmail Kara'ya (2014: 28-29) göre bu gelişmeyle birlikte bir fikir hareketi hüviyeti kazanmıştır. Kurtarıcılık misyonunun üstlenildiği bu dönemin sonunda ise Cumhuriyet'in kurulması söylemin misyonunu etkisiz hale getirmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet'in bir Osmanlı bakiyesi olarak gördüğü İslam dini ve İslamcılık söylemi, yapılan çeşitli hukuksal düzenlemeler ile toplumsal ve siyasal zeminini kaybederek kamusal alanlardan çekilmiş ve etkililiği giderek azalmıştır (Alam 2009: 360; Jenkins 2021: 157-158). Bu dönemde devlet ve hukuk tarafından İslam'ın failliği sınırlandırılmış ve devlete bağımlı bir yapı olarak tekrar kurgulanmıştır. Kemalist elit tarafından Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden yıllarda yapılan; hilafetin kaldırılması, Latin alfabesinin kabulü, dini kurum ve kuruluşların devlet kontrolüne alınması ve eğitim ile hukuk sisteminin sekülerleştirilmesi gibi reformlar Türkiye'nin İslami geçmişi ile olan bağımlı zayıflatmıştır (Rabasa and Larrabee, 2008: 33). Bu düzenlemeler sayesinde İslam'ın farklı yorumlayıcılarına ya da savunucularına gerek kalmayacak bir yapı oluşturularak İslam, bir devlet dini haline getirilmiş ve onun sosyal ve siyasal hayata dair oluşturacağı perspektifler bizzat devletin kendisi tarafından belirlenmeye başlanmıştır (Cizre, 1996: 234). İslam'a devletin çizdiği bu sosyal ve siyasal sınırlarla birlikte, İslamcılık söylemi düşüncelerini toplumsal hareketler etrafında ifade etmeye başlamıştır (Mercan ve

Kaya, 2016: 2). Bu doğrultuda İslamcılık düşüncesi düzene karşı reddiyeci bir tavır sergilemiş ve bu tavrını uzun bir zaman dilimi içerisinde sürdürmüştür (Bulut, 2018: 908; Aytürk ve Esen 2023: 9). Söylemin bu genel karakteristik tavrı ise Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'li yıllara kadar devam etmiştir.

1950'li yılların politik iklimiyle birlikte İslamcılık söylemi yeni bir nefes alma imkanı tanımıştır. Tek parti döneminde gerçekleştirilen radikal reformlar neticesinde sosyal ve kültürel alanlarda görünürlüğünü kaybeden İslam dini (Daver, 1988: 32), politik rekabetin önemli bir nesnesi haline gelerek politikleşmiş ve devletle arasındaki katı mesafe kısmen yumuşamaya başlamıştır. Bu durumun nedenlerinden birisi; İslam'ın kırsal bölgelerde yaşayan insanların oy potansiyeli dolayısıyla tekrar ön plana çıkartılması ve bu oy potansiyelinin, İslam bağlamında üretilen siyasal söylemler sayesinde belirli bir ekseninde toplanabileceği fikrinin yaygınlık kazanmasıdır (Cizre, 1996: 238). Bu bağlamda bazı İslamcı dergi ve dernekler 1924-1945 yılları arasında geçirdikleri durgunluk döneminden kurtulmuşlardır (Subaşı, 2016: 51-52). Böylece bir canlanma imkanı elde eden İslamcılık söylemi, komünizm tehlikesinin önüne geçmek için (Meşe, 2017: 235) popülist siyasetin bir bileşeni olarak kamusal hayatta ve siyasal söylemde önemli bir konuma yükselmiştir. Menderes Çınar (2022: 409), İslamcılığın kamusal ve siyasal hayatta elde ettiği bu konumu “muhafazakar milliyetçilik döneminde İslamcılığın kristalleşmesi” olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla din siyasal bir araç olarak tekrar ön plana çıkararak kristalleşmiştir. Bir önceki döneminde daha çok manevi konulara odaklanan söylem, 1950'lerle birlikte toplumsal ve siyasal konular üzerinde yoğunlaşmıştır (Sunar, 2019: 9). Bu doğrultuda 1950'li yıllar ile başlayan siyasi liberalleşme dönemi iktidar kontrollü olarak dinin çeşitli düzeylerde görünür hale gelmesine katkıda bulunarak İslamcılık söylemine siyasal ve sosyal ağlarını geliştirme imkanı vermiştir (Eligür, 2010: 61).

Diğer taraftan Kara'nın (2013: 31) “radikal ve entelektüel” dönem olarak nitelendirdiği 1960-1980 yılları arası İslamcılık söylemi ise ulus aşırı İslamcı hareket ve söylemlerden etkilenen bir karaktere sahiptir. İslam'ın siyasi ve sosyal olaylara ilişkin iddialarının da güçlendiği bu dönemde siyasi ve sosyal söylemlerin İslami bir tona büründüğü gözlemlenmektedir (Koroğlu, 2020: 6). Tercüme faaliyetleriyle birlikte çeşitli İslamcılık söylemleri ile kurulan entelektüel ve reaksiyoner boyuttaki ilişki, çoğunlukla Mevdûdî ve Seyyid Kutub'un etkisini barındırmaktadır. Bu düşünürlerden özellikle Mevdûdî'nin Pakistan İslam Devleti'nin kurulması için gösterdiği çaba, Türkiye İslamcılarını tarafından siyasal bir ilham kaynağı olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde İslam devleti ve Allah'ın egemenliği gibi temalar İslamcılık söylemi açısından önemli bir gündem haline gelmiştir (Maviş, 2017: 8-9). 1960'lı yıllarla birlikte çeşitli İslamcı dergilerde ortaya çıkmaya başlayan anayasa tartışmaları ise İslamcılık söyleminin bu dönemle birlikte politik bir tavra sahip olduğu izlenimini

güçlendirmektedir. Bu doğrultuda komünizmin karşısına konumlandırılan söylem, 1961 Anayasası'nı Türkiye'de solun yükselişine sebep olmakla suçlamaktadır. Örneğin 1971 yılında *Yeniden Milli Mücadele* dergisindeki bir yazıda bu durum belirtilmektedir. Buna göre; "Komünistlere yular takıp gezdiren millet herhalde Anayasanın sosyalizme kapalı tutulmasından yanadır" şeklindeki ifade, 1961 Anayasası'nın komünizm, sosyalizm ve sol ideolojiler ile bağlantılı olduğunu iddia etmektedir (Yeniden Milli Mücadele, 1971: 7). Anayasaya yöneltilen bu eleştiri bir taraftan da İslami yaşayış tarzına yönelik muhtemel tehditlerin anayasa ile birlikte perçinleniyor olduğu düşüncesinin bir yansımasıdır. Aynı zamanda bu dönemde İslamcılık söyleminin temel vurgularından olan Allah'ın egemenliği ve İslam devleti gibi söylemleri de dönemin İslamcı dergilerindeki anayasa tartışmalarında görmek mümkündür. Bu bağlamda 1967 yılında *Sönmez* dergisinde devlet ve millet arasındaki kanunların tanziminde İslam'ın rolüne vurgu yapılmaktadır. Dergiye göre kanunlarda sadece İslami bir vurgunun yetersiz olduğu düşünülmekte ve şeri hükümlerin topyekun egemen olması vurgulanmaktadır. Böylece dergiye göre komünizm ve Hristiyanlık karşısında devletin güvenliği sağlanabilecektir (Sönmez, 1967: 9-10). Benzer bir çerçevede 1978 yılında *Şura* dergisinde Ahmed Selami'nin yazısı da bu dönemin radikal düşünüş biçimini yansıtmaktadır. Bu yazıda insan yapımı kanunlar karşısında şeri kanunların üstünlüğü vurgulanırken, Allah'ın nizamı dışındaki kanunlara itaat edilmeyeceğine değinilmektedir.

"Allah'a isyan olan yerde kullara itaat edilmeyeceği¹ ise, en büyük kanunlarımızdan biri olarak hiçbir zaman ve zeminde unutulmamalıdır. Karşımıza çıkan, bilaistisna her emir, kanun, kararname ve nizama Allah'ın nizamına uymadığı ve ona ters düştüğü takdirde itaat mükellefimiz asla ve kata yoktur. Olamaz" (Selami, 1978: 3).

Görüldüğü üzere şeri kanunların karşısına çıkan kanunlara itaat edilmeyeceği dergide açıkça belirtilmektedir. Buna göre dergiye göre ülkenin kanunlarından ziyade önemli olan kural, şeri hukuk ve Allah'ın nizamlarıdır. *Sebil* dergisinin 82. sayısında ise bir hürriyet meselesi olan şeriatın anayasa ve ceza kanunu ile zincire vurulmak istendiği ve bu durumun bir iman tehlikesi yaratacağı belirtilmektedir (Selami, 1977: 5). 1979 tarihli *Tevhid* dergisinde ise İran anayasa taslağına geniş bir şekilde yer verilerek Türkiye Müslümanlarından İslam devleti anayasası hakkında görüş belirtmeleri beklenmektedir. Dergiye göre bu tartışmaya her Müslüman'ın katılabileceği belirtilmektedir (Tevhid, 1979: 10-11) İran devriminin etkileri ile İslami bir anayasanın gündeme taşınması ve her Müslüman'ın bu tartışmalara katılabileceğine yönelik oluşturulan söylem İslami bir devlete ve anayasaya olan

1 Vurgu, yazının ilk halinde mevcuttur.

özlemi niteler bir gösterilendir. Aynı zamanda *Şura* dergisinde ise anayasa aracılığıyla şeriatin “ş”sinin bile telaffuz edilmesinin yasaklanmasından yakınılmaktadır (*Şura*, 1978: 8). *Hicret* dergisinde ise Hüsnü Aktaş, bir Müslüman'ın laik bir devletin İslam devleti olamayacağını bilmesi gerekeceğini belirtmektedir. Yazar, Türkiye'nin kuruluş prensiplerinin 1924 Anayasası'nda belirtildiğini ve 1961 Anayasası ile de laik, milliyetçi ve Atatürk devrimlerine bağlılığın devam ettirildiğini vurgulamaktadır (Aktaş, 1979: 5). Dolayısıyla Müslümanlar için Türkiye bu nedenlerden ötürü tam olarak bir yurt sayılmamaktadır. Söz edilen çeşitli anayasa tartışmalarının da gösterdiği gibi tercüme faaliyetlerinin ve klasik İslamcı çizgideki düşünürlerin bu döneme etkisi belirgin görünmektedir. Dolayısıyla İslamcılık söylemi bu dönem boyunca çeşitli etkilerle birlikte radikalleşmiş ve politikleşmiştir. Bununla birlikte söylemin motivasyonunun da yoğun bir şekilde topyekun bir İslamlaşma ekseninde hareket ettiği görülmektedir.

İslamcılık söyleminin 1990'lı yılları ise bir önceki dönemin söylem ve motivasyonlarından farklı bir eksene sahiptir. Bu farklılık, İslamcılık söyleminin radikal düşünüş biçimleri yerine uyum ve entegrasyon temelli bir politika izlemesi nedeniyle geleneksel fundamentalist İslami yaklaşımların dışına çıkarak yeni bir oluşum meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır (Dağı, 2004: 136). Özal ile başlayan liberalleşme döneminde İslamcılık söylemi, postmodern paradigma ve küreselleşme akımından etkilenecek ideolojik müdahale taşıyan daha önceki “İslam devleti”, “tağuti düzen” gibi yargılarını kenara bırakarak bireyi ve özgürlüğü ön plana çıkaran bir söylem üretmiştir (Beşer, 2019: 244). Özgürlükçü bir ortama geçişi mümkün kılacak zemini muhalif olmamakta gören bu yeni tip İslamcı söylem, 1990'lı yıllara panoramik bir bakış açısı sunmaktadır. Buna göre devlete hakim olamamanın farkına varılarak “devlete hakim olmak” yerine “devletten özgür bir yaşam alanı açmak” yaygın bir yönelim haline gelmiştir (Maviş, 2017: 287-288). Bu bağlamda 1980'li yıllarda İslamcılık söyleminde İslami devlet istekleri yankılanırken, 1990'larda bu düşünceden vazgeçilerek çeşitli arayış ve tartışmalar söylemin merkezinde yer almıştır (Kentel, 2018: 724). 1990'lı yıllarda anayasayı tartışmanın motivasyonunu da bu yönelim etrafında düşünmek gerekmektedir. Nihayetinde, İslamcılık söyleminin bu dönemi, ulus ötesi tahayyüllerin ve büyük anlatıların yerini bireysel ve mikro anlatılara bıraktığı ve muhalif söylemlerini hak ve özgürlük etrafında tekrar kurgulayarak mücadele ettiği devletin içerisinde kendisine fırsat alanları yaratmaya çalıştığı bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır (Alam, 2009: 368; Çaha, 2018: 476; Maviş, 2017: 287-288; Kentel, 2018: 723-724; Roy, 2018: 927). Bu bağlamda toplumu ve devleti düzenlemeye yönelik talepleri bireyselci, pragmatist ve bağlamsal bir şekle dönüşmüştür (Kardas, 2008: 176).

Anayasayı Yeniden Tahayül Etmek: İslamcı Dergilerde Anayasa Tartışmaları

İslamcılık söylemi neden 1990'lı yıllarda anayasa tartışmalarına dahil olmaktadır sorusu, Türkiye'de İslamcılık söyleminin özgüllüğünü ortaya koymak açısından önemli bir hat oluşturmaya muktedirdir. 1990'lı yılların tamamı, 1982 Anayasası'nın gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde siyasal partiler aracılığıyla gerekse çeşitli toplumsal, siyasal ve sendikal kuruluşlar aracılığıyla tartışıldığı bir dönemin başlangıcı niteliğini taşımaktadır. Bahsedilen dönemde 1982 Anayasası'na yönelik değişiklik görüşmeleri ve gündemleri İslamcılık söyleminin anayasaya olan ilgisini artıran birinci sebep olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca küreselleşme ve postmodernizme olan ilgi de İslamcılığın diğer inanç ve ideolojiler gibi eşit haklara sahip olmasına yönelik bir söylem geliştirmesine olanak vererek (Bilici, 2018: 802) anayasa tartışmalarına katılmalarına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda dünyada kimlik siyasetinin yükselmesiyle birlikte kimliklerin var olma, tanınma ve farklılıklarını ortaya koyma gibi istekleri İslamcılık söylemi açısından anayasayı tartışmak için önemli bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslamcılık söylemi için anayasayı tartışmanın temel motivasyonu farklılıklarıyla birlikte verili düzen içerisinde var olma çabası olarak değerlendirilebilir. Önceki dönemlerden farklı olarak 1990'lı yıllarda anayasa, Allah'ın kanunlarını hiçe sayan, itaat edilmemesi gereken ve tağuti düzenin bir parçası olarak görülen insan yapımı bir metin vasfından kurtularak hak ve özgürlüklerin kazanılabileceği ve korunabileceği düşüncesinin hakim olduğu bir toplumsal sözleşme biçimi olarak yeniden kurgulanmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada söz edilen anayasa tartışmaları ise 1990'lı yıllarda yayınlanan *Altınoluk*, *Panel*, *Yeni Zemin* ve *Yörünge* dergilerinden hareketle incelenmektedir. Dergilerde anayasa tartışmalarıyla doğrudan bağlantılı olarak dergi yazarları tarafından kaleme alınmış 26 adet yazı bu çalışma kapsamında incelenmiştir. İncelenen yazılardan 1'i 1989, 1'i 1990, 2'si 1991, 3'ü 1992, 13'ü 1993, 1'i 1994, 2'si 1995 ve 1 tanesi ise 1999 yıllarında yayımlanmıştır. Yazıların 1993 yılında yoğunlaşmasının sebeplerinden birincisi; *Yeni Zemin* dergisinin bu yılda anayasa tartışmalarına müstakil bir sayı ile katılması iken ikincisi ise bu tarihin 1995 anayasa değişikliği ve 1994 yerel seçimlerinin arifesi olması nedeniyle. Bahsi geçen dergilerin çalışmanın örnekleme olarak seçilmesinde, dergilerin 1990'lı yıllardaki diğer İslamcı dergilere nazaran anayasa tartışmalarına gösterdikleri yoğun ilgi etkili olmuştur. Aynı zamanda bahsi geçen dergilerin farklı İslami ve siyasi gelenekleri temsil eden bağlantıları da seçilmelerinde önemli bir husus teşkil etmektedir. Dergilerin seçilmelerinin bir diğer sebebi ise dergi sayılarının büyük bir çoğunluğunun ulaşılabilir olmasıdır. Bu dergiler haricindeki bazı İslamcı dergilerde

de anayasa tartışmalarına rastlanılmakla birlikte hem dergilerin bütün sayılarına erişilememesi hem de ilgili yazıların içeriklerinde anayasaya ilgili bağlantıların zayıf olması bahsedilen dergilerin seçilme nedenlerinden birisidir. Aynı zamanda söylem analizi yöntemi ile incelenen bu dergiler anayasa tartışmalarına çeşitli İslamcı entelektüeller dolayısıyla katılmaktadır. Bu doğrultuda anayasaya ilişkin dergilerde oluşan gündem, dergilerde yazılar kaleme almış çeşitli İslamcı entelektüellerin görüşlerini yansıtmaktadır. Fakat dergilerin ilgili yazıları editöryal süreçlerden sonra yayınladıkları ve kendilerine fikri düzeyde yakınlıkları olan entelektüel çevreler ile çalıştıkları da düşünüldüğünde ilgili tartışmaların aynı zamanda dergilerin anayasa hakkındaki genel düşüncelerini de yansıttıkları söylenebilir.

Diğer taraftan dergilerin İslamcılık söyleminin farklı perspektiflerini yansıttıklarını söylemek de mümkündür. Buna göre Nakşibendi tarikatının bir kolu olan Erenköy cemaatine bağlı olduğu bilinen *Altınoluk* dergisi, Ruşen Çakır'a göre (1990: 58-60) İslam'ı toplumsal dönüşümün merkezine yerleştiren radikal bir yapı olarak değil, sadece din olarak ele alıp bireylere odaklanmaktadır. *Panel* (1989-1994) dergisi ise resmi söylemin dışında kalarak, objektif bir şekilde Türkiye'de ve dış dünyada meydana gelen olaylardan insanları haberdar etmek niyeti ile yayın hayatına başlar (Panel, 1989: 2). Derginin sahibi Ömer Vehbi Hatipoğlu, 36. sayısında bu matbuatın haber dergisi olmaktan çıkarak düşünce ve analiz yönü gelişmiş İslami bakış açısını tartışmaya açma niyetinde bir fikir dergisi olacağını belirtmektedir (Hatipoğlu, 1991: 5). *Yeni Zemin* (1993-1994) dergisi ise Nur Cemaati bağlantılı Zehra Vakfı çevresinde etkili bir yayın organıdır (İrat, 2017: 150). Kendisini İslami düşünce bağlamında yeni bir nefes olarak tanımlayan dergi "özgürlükçü, çoğulcu ve hoşgörülü İslami bakış açısını esas alarak" yayın hayatına başladığını bildirmektedir (Yeni Zemin, 1993a: 1). *Yörünge* (1990-2000) dergisi ise kendisini Hakk'ın üstünlüğünü ve düzenini sağlayacak bir araç olarak konumlandırarak, adil düzeni sağlamak adına elinden geleni yapacağını belirtmektedir (Tosun, 1990: 2). Bu bağlamda bahsi geçen dergilerin İslamcı dergi olduklarına şüphe duyulmamakla birlikte, dergiler; farklı cemaat, siyasi organizasyonlar ve tarikat bağlantılarıyla İslamcılığın farklı perspektiflerini yansıtmaktadırlar. İslamcılık söyleminin diğer düşünce hatları ve kavramlar ile kurduğu ilişkilerin görülgü zeminlerini oluşturan dergiler (Koroğlu, 2016: 9), söylemin yapısında meydana gelen değişimlerin gözlemlenebilmesi açısından İslamcılık çalışmaları bağlamında önemli bir yazılı kaynak sunmaktadır (Kentel, 2018: 721). Bu doğrultuda İslamcılık söyleminin anayasaya dair izlenimlerini de barındıran bu dergiler, farklı disiplinleri ve kavramları İslamcılık çalışmaları bağlamında işlevsel birer kategoriye dönüştürmektedir.

“Toplum Bünyesine Uygun Olmayan Anayasa...” Toplumsal Mutabakat (Sözleşme) Üzerine Tartışmalar

Anayasalar bireylerin devlet ile olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin sınırlarını belirledikleri için bu metinlerin yapım aşamalarında vatandaşların da yer alması bu sürecin sağlıklı ilerlemesi açısından önemlidir. Her vatandaşın bizzat katılımı mümkün olmasa da vatandaşların seçtiği siyasi temsilciler aracılığı ile hazırlanan anayasal metinler, yapım aşamasında devletin zor araçlarından arındırılmış bir ortamda hazırlanmalıdır. Anayasaların yapım sürecine vatandaşların dahil olması toplumsal mutabakatın sağlanması açısından önemli bir husustur. Bu yönüyle sert eleştirilere maruz kalan 1982 Anayasası, çeşitli çevreler tarafından liberal ve demokratik bir yönde geliştirilmek istenmiştir (Özbudun, 2014: 86). Buradan hareketle dergilerde de “toplumsal mutabakat” kavramı etrafında anayasanın yapım usulü tartışılmakta ve “toplumsal mutabakat”ın olması gerektiği gibi uygulandığı bir anayasal metnin bütün toplumsal gruplar açısından olumlu bir gelişme yaratacağı düşünülmektedir.

Bu doğrultuda *Yeni Zemin* dergisindeki yazılarında anayasa meselesi ile yakından ilgili olduğu görülen Mehmet Metiner, anayasa yapım sürecine dair birtakım eleştiriler getirmektedir. Ona göre anayasalar hazırlanırken sadece mecliste temsilcisi bulunan siyasi grupların yapım aşamasına dahil olmaları, demokratik yapıya uygun olmadığı gibi toplumsal sözleşme açısından da elverişli bir yöntem olarak durmamaktadır. Metiner, bütün sivil güç odaklarının anayasa yapım aşamasına dahil olması gerekliliğini vurgularken bu durumun aynı zamanda anayasaları devletin resmi tutumuna göre şekillenen metinler olmaktan kurtaracağını belirtmektedir (Metiner, 1993: 4). Dolayısıyla Metiner için toplumsal mutabakatın sağlandığı bir anayasa, resmi ideolojinin gölgesinin düşmediği bir metni temsil etmektedir. Bu gölgenin düşmemesi için bütün toplumsal grupların bir aradalığının anayasayı dikey bir ekseninde kesmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle, bütün toplumsal grupların katılımı ile devlet ideolojisinin baskın olmadığı toplumsal sözleşmeye uygun bir anayasanın oluşacağını düşünmektedir.

Benzer bir şekilde Nazif Şahinoğlu (1993: 17) ise bireylerin ve doğrudan onların temsilcilerinin katkısının az ya da hiç olmadığı anayasaların meşruiyet sorunu olduğunu dile getirmektedir. Özellikle 1982 Anayasası'nın halka zorla kabul ettirildiğine dikkat çeken yazar, bu anayasanın bir hukuk metni olma ciddiyetinden yoksun olduğuna değinerek 1921 Anayasası hariç diğer anayasa metinlerini aynı ekseninde değerlendirmektedir. Bu bağlamda, anayasaların bireylerin ortak uzlaşısına dayanmadığı gibi başkalarının fikirlerinin sergilendiği metinler olduklarını iddia etmektedir. 1982 Anayasası'nın bir askeri darbe sonrasında yapılmasının bireylerin katılımını kısıtladığını ve siyasi temsilcilerin de anayasa yapım sürecinde metne

dahil olmalarının engellendiğini belirten Şahinoğlu, buradan hareketle anayasa yapıcılarının “Kemalist, ateist, laik ve mürted zevattan” (Şahinoğlu, 1993: 16) olduklarını iddia etmektedir. Dolayısıyla ona göre anayasal sorunların temel kaynağı katılım ve mutabakat temaları etrafında şekillenirken anayasa yapıcıları, dini ve siyasi kimlikleri nedeniyle vatandaşları ve temsilcilerini bu sürecin dışına itmektedirler. Bu doğrultuda 1982 Anayasası'nın yapım aşamasındaki kimseler; Kemalist ve dinsiz gibi yakıştırmalara konu olan bir grup devlet elitini temsil eder. Aynı zamanda yazarın 1921 Anayasası'na yönelik vurgusu, mecliste yer alan İslamcıların ve diğer grupların karar alma süreçlerindeki varlıklarının mutabakat şartlarını tamamladığı yönündedir.

Panel dergisinde “Ali Babanın Bir Anayasası Var” başlıklı yazısında Şahinoğlu'nun iddiaları ile benzer çerçevede Abdurrahman Dilipak (1991: 20-22) da sadece 1921 Anayasası'nın toplumsal mutabakat çerçevesinde hazırlandığını düşünmektedir. Dolayısıyla 1924, 1961 ve 1982 anayasaları ona göre toplumsal mutabakat bağlamında eksik metinlerdir. Özellikle 1982 Anayasası üzerinde duran Dilipak, bu anayasayı sivil mutabakatın yoksunluğu ve askeri zümrenin baskınlığı açılarından değerlendirerek topluma “deli gömleği giydirmek” olarak nitelendirmektedir. Dilipak'ın anayasal metne getirdiği bu eleştiri, toplumsal mutabakat ve onun öncülü olan anayasanın yapım şekline ilişkindir. Eski milletvekili ve daha sonra Saadet Partisi genel başkanlık görevini sürdürmüş olan Mustafa Kamalak da (1993: 8-9) tartışmayı benzer perspektiften sürdürerek toplumsal mutabakatın kurulabildiği tek anayasal metnin 1921 Anayasası olduğunu iddia etmektedir. Mutabakat çerçevesi dışında bıraktığı 1982 Anayasası, askeri darbe sonrasında bir tepki anayasası olarak hazırlandığı için meşruluk iddiasından yoksundur.

Yörünge dergisi yazarlarından Osman Öztürk (1993: 11) ise anayasayı toplumsal değerlerle uyuşmaması açısından eleştirmektedir. Ona göre anayasanın toplumsal mutabakatı sağlamıyor oluşu, yapım aşamasındayken toplumun kültür ve inanç kaidelerini yansıtmamasından kaynaklanmaktadır. “Şelaleyi aşağıdan yukarıya akıtmak” analojisi ile anayasanın uygunsuz ve zoraki yapısına değinen yazar, yeni bir anayasa veya bir anayasa değişikliğine vurgu yaparak anayasada dikkat edilmesi gereken unsurların “din”, “örf”, “kültür” ve “tarih” gibi kavramlar olduğunu belirtmektedir. Öztürk'e benzer şekilde *Altınoluk* dergisi yazarlarından Ahmet Taşgetiren de Tanzimat'tan bugüne kadar Türk anayasal gelişmelerinin dayatmacı bir karaktere sahip olduğunu belirtmektedir. Taşgetiren (1992: 3-5), anayasa yapım sürecinde anayasa yapıcılarının İslam'ı sınırlı bir alanda tutmak düşüncesi ile bilinçli olarak toplumsal mutabakat ilkesinden kaçındıklarını düşünmektedir. Ona göre toplum bünyesi ile uyuşmayan anayasa, dünyadaki katı ve totaliter yapıların çöküşüne benzer şekilde toplumsal mutabakatı gözetecek bir anayasa ile yer değiştirecektir.

1982 Anayasası'nı totaliter yönetim tarzlarıyla birlikte düşünen yazar, bu yönüyle anayasanın devlet merkezci yapısına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla ona göre devletin yoğunlaşmış totaliter yapısının çözülmesi, toplumun anayasa sürecine dahil olmasını beraberinde getirecektir. Yazar açısından devlet, olmaması gereken bir yapı değil; varlığı minimize edilmiş liberal bir yapı olarak tahayyül edilmektedir.

Yeni Zemin dergisine göre devletin sürdürdüğü baskıcı politikalar Müslümanların yanında Kürtler ve Alevileri de etkilemektedir. 1982 Anayasası'nın bahsedilen gruplara yaşama fırsatı sunmadığına değinen dergi, anayasanın yapılış şeklinin antidemokratik bir yöne sahip olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda askeri vesayetın gölgesi olmadan gerçekleştirilecek sivil bir anayasal değişikliğin gerekliliğine de vurgu yapılmaktadır (Yeni Zemin, 1993b: 8-13). Müslümanlar, Aleviler ve Kürtleri devlet karşısında çeşitli açılardan baskı gören ortak bir kümeye yerleştiren dergi, toplumsal mutabakatın öznesini sadece Müslümanlık ekseninden değerlendirmeyerek farklı etnik ve dini gelenekleri de mutabakata dahil etmiştir.

Yörünge dergisi yazarlarından Ünal Emiroğlu (1994: 9) ise anayasaların ilk anlamı ile devlet ve birey arasında kurulacak bir ilişki biçimi olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda toplumsal sözleşmenin vatandaşlar tarafından seçilecek siyasal partiler aracılığıyla oluşabileceğini belirten yazar, bu hususun 1982 Anayasası'nda eksik olduğunu ve aynı zamanda demokratik bir kusur olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple anayasa generaller tarafından yapılarak mutabakatın en önemli unsuru olan halkın dışlanmasına sebep olunmuştur.

Türk siyasal hayatının önemli politik figürlerden birisi olan Necmettin Erbakan (1993: 30) da *Yeni Zemin* dergisindeki anayasa tartışmalarına katkıda bulunmuştur. Anayasaların genel mahiyetleri itibarıyla bütün toplumu ilgilendiren konular olduğunu belirten Erbakan, toplumun yegane temsilcileri olan siyasal partilerin ortak olarak hazırladıkları ve uzlaştıkları bir anayasal metnin gerekliliğine değinmektedir. Ona göre sadece iktidar ortakları tarafından hazırlanan bir anayasal metin, bütün toplumsal grupların isteklerini yansıtmayacağı için toplumsal mutabakat açısından sorunlu bir metin olacaktır. Bu bağlamda Erbakan, anayasal metinlerde toplumsal mutabakatın sağlanmasının, siyasal temsilcilerin bütününün uzlaşmasıyla gerçekleşeceğine inanmaktadır. 1982 Anayasası'nın bu doğrultuda değiştirilmesi gerekliliğine dair göndermelerde bulunan Erbakan, bu anayasayı toplumsal mutabakat açısından yeterli bulmamaktadır.

Yeni Zemin dergisinde "Toplum Bünyesine Uygun Olmayan Anayasa Uzun Ömürlü Olamaz" başlıklı yazı kaleme alan Burhan Kuzu, 1982 Anayasası'nı ölçüleri alınmadan hazırlanmış bir kıyafete benzeterek, toplumun bedenine uygun olmayacak bu anayasanın toplumsal mutabakat açısından çeşitli sorunları beraberinde getireceğini

düşünmektedir. Anayasal metinlerin Türkiye’de sürekli olarak askeri müdahaleler etrafında hazırlanmasını eleştirerek bu durumun “empoze” anayasalar yarattığını belirtmektedir. Buna göre geniş bir tartışma ortamında muhalif unsurların tamamının üzerinde uzlaşacağı bir anayasal metin için çabalamak, belirli bir kesimin hegemonya kurmasını engelleyecektir (Kuzu, 1992: 15). Bu doğrultuda Kuzu, anayasaların toplumsal mutabakattan yoksun olmasının sebebini olağanüstü dönemlerde yapılmış olmalarına dayandırmaktadır. Onun bakış açısına göre iyi bir anayasal metin olarak duran sivil anayasa, ancak farklı grupların katılımı sayesinde oluşturulursa toplumsal sorunlar çözülecek ve bir uzlaşma zemini sağlanacaktır.

Sonuç olarak incelenen dergilerin hepsinde yazarlar, anayasada toplumsal mutabakat ilkesini sorunlu bir eksene yerleştirmektedir. Bu eksenin sorunlu olmasının temel nedeni, anayasasının darbe neticesinde, toplumun katılımı olmaksızın ve toplumsal yapı gözlemlenmeden dayatmacı bir şekilde hazırlanmasıdır. Çalışmaya konu olan dergilerdeki tartışmalar benzer kavramlar etrafında yapılmıştır. Bütün dergilerdeki yazarlar, anayasasının bir toplumsal mutabakat çerçevesinde hazırlanmasına dair görüş ve önerilerini dile getirerek toplumun bütün unsurlarının ancak bu şekilde ortak bir zeminde buluşabileceğini belirtmişlerdir. Ancak bazı yazarlar toplumsal mutabakatın sağlanması için gerekli kurucu rolün siyasi parti temsilcileri, Müslümanlar ve toplumdaki bütün sivil güç odakları tarafından yapılmasının gerekli olduğuna değinmiştir. Bu doğrultuda toplumsal mutabakat açısından bir ortak paydaya varılmış olsa da toplumsal mutabakatın nasıl sağlanacağı ve bu mutabakatın taraflarının kimler olacağı dergi yazarları açısından farklılık göstermekte ve üzerinde uzlaşmamış bir konu olarak durmaktadır. Ayrıca sadece Müslümanları anayasa yapım sürecine dahil ederek sorunu çözmek kendi eleştirilerinin de pragmatist bir tarafı olduğunu gösterir niteliktedir. Olağanüstü hallerin olmadığı herhangi bir koşulda, sivil ve toplumsal mutabakatı önceleyen ve uygulayan bir anayasasının oluşabileceğine dair iyimserliğe rağmen yazarlar, bunun nasıl gerçekleşmesi gerektiğine ve toplumun böyle bir zeminde nasıl uzlaşma sağlayacağına dair teorik ya da pratik bir tartışma yürütmemektedirler. Buna rağmen yine de Medine Vesikası tartışmalarını İslamcılık açısından teorik bir zemin arayışı olarak düşünmek doğru olmakla birlikte incelenen dergiler açısından anayasa tartışmaları hususunda bu tartışmalara yer verilmemiştir. Aynı zamanda bazı yazarlar devletin siyasal ve sosyal hayat üzerindeki etkisinin yoğunluğuna değinerek bu yoğunluğun azalmasıyla birlikte toplumsal mutabakat için gerekli zeminin oluşacağına dair niyet belirterek liberal devletin gerekliliğine vurgu yapmışlardır.

“Amma...”, “Fakat...”, “Lakin...” Temel Hak ve Hürriyetler Üzerine Tartışmalar

Bireylerin doğrudan kendilerini ve topluluk olarak yaptıkları faaliyetleri ilgilendiren, genel mahiyeti ile de oldukça yaygın bir haklar dizisini içeren “temel hak ve hürriyetler” konusu, anayasal tartışmalar bağlamında oldukça önemli bir yere sahiptir. 1982 Anayasası bu bağlamı ile yıllardır eleştirilerden nasibini almaktadır. Anayasanın devlet merkezli yapısı ile çeşitli hak ve özgürlükleri kısıtladığı ve kullanımını çeşitli şartlara bağladığı şeklinde yapılan eleştirilere İslamcılık söylemi de katılmaktadır. Bu sebeple bu alt başlık altında İslamcılık söylemi etrafında gelişen anayasa tartışmalarının bir diğer aksı olan “temel hak ve hürriyetler” konusu incelenmektedir. İslamcı dergi yazarlarının çeşitli eksenlerde ele aldıkları bu tartışma teması, özellikle devlet merkezli ve birey karşısında devleti koruyan anayasaya yönelik oluşturulan bir dizi eleştiriyi içermektedir.

Bu bağlamda *Yeni Zemin* dergisinde Metiner’in “Toplum Merkezli Özgürlükçü Sivil Bir Anayasa” başlıklı yazısı dikkat çekici bir giriş teşkil etmektedir. Buna göre 1982 Anayasası’nda devlet ve devletin bekasının her şeyin üzerinde bir öneme sahip olması, bireyin hak ve özgürlüklerine yönelik bir kısıtlama getirmektedir. Türk anayasalarının çoğunun darbe neticesinde kışla mantığı ile yapılmasının anayasanın devlet merkezli olmasının sonucu olduğunu belirten yazar, anayasaların bireyleri devletin yoğun istekleri doğrultusunda sınırladığını düşünmektedir. Bu doğrultuda anayasaların “resmi ideoloji”nin sözcülüğünü yaptığını vurgulamaktadır. Buna göre anayasa, belirtilen “resmi ideoloji” ile bağdaşmadığı ölçüde her türlü hürriyetin, hakkın ve düşüncenin yasaklandığı bir eksene oturmaktadır. Dolayısıyla resmi ideolojinin anayasa aracılığıyla devleti ilahlaştırdığını belirten yazar, 1982 Anayasası’nı temel hak ve hürriyetler ekseninde özgürlüklerden yoksun bir anayasa olarak değerlendirmektedir (Metiner, 1993: 4-5). Devlet ve birey ikiliğini merkezine alarak devletin birey üzerindeki etkisinin yoğunluğunu eleştiren yazar, bu durumun temel hak ve hürriyetleri kısıtladığını ve engellediğini düşünmektedir. Yazara göre anayasa, önceden verili olan “resmi ideoloji”nin tekrar kurulduğu ve bu ideolojinin sürekli üretildiği bir mekan olarak düşünülmektedir. Metiner’in belirttiği devlet merkezci anayasa eleştirisi, aynı derginin dokuzuncu sayısında Mustafa Aykaç tarafından tekrar edilmektedir. Bu yazıda Aykaç (1993: 9) devletin anayasadaki güçlü konumunun temel hak ve hürriyetleri engellediğini belirtmektedir. Yazar, dünyanın devlet müdahalesi ve yoğunluğu bağlamında bir paradigma değişimi geçirdiği argümanını öne sürerek devletlerin merkezîyetçi yapılarından vazgeçmekte olduğunu ve bu düşüncelerin yansımalarının Türkiye’de de filizlenmeye başladığını belirtmektedir. Buradan hareketle anayasada devletin vatandaşlarından korunması halinden vazgeçilerek

temel hak ve hürriyetlerin devlete karşı güvence altına alınması gerekliliğine dair vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda liberalleşme ve demokratikleşme dalgalarının etkilerinin Türkiye’de görüldüğünden bahseden yazar, temel hak ve hürriyetler açısından bu yeni siyasal paradigmanın olumlu bir etki yapacağını düşünmektedir. Dolayısıyla 1990’lı yılların İslamcı söylemiyle beraber düşünüldüğünde Aykaç’ın hak ve hürriyet ekseninden hareketle oluşturduğu liberal eğilim, İslamcı söylemin 1990’lı yıllardaki genel söylemiyle de uyumaktadır.

Altınoluk dergisindeki bir başka yazıda da anayasanın temel hak ve hürriyetleri kısıtlayıcı tutumu Aykaç’ın eleştirileri ile benzer perspektiftedir. Yasin Hatiboğlu devletin anayasada gereğinden fazla korunmasının hak ve hürriyetler nazarında bir engel teşkil ettiğini düşünmektedir. Hatiboğlu bu durumu kendi cümleleri ile şu şekilde belirtmektedir;

“1982 anayasası ‘temel insan hakları’ açısından çok iddialı bir metindir(!). Gözlerden özellikle gizlenmek istenen yanı ise; verildiği, korunduğu iddia edilen her ‘temel hak’ın hemen arkasından daha keskin bir ‘amma fakat lakin...’ gibi istisnaların geliyor olmasıdır. Öyle ki istisnalar adeta kaideler haline getirilmiştir” (Hatiboğlu, 1991: 17).

Görüldüğü üzere Hatiboğlu, anayasada temel hak ve hürriyetlerin çeşitli şekillerde vatandaş aleyhinde daraltılmasını eleştirmektedir. Aynı derginin bir başka sayısında da temel hak ve hürriyetler meselesine değinen yazar, bu haklara insan olmamız nedeniyle sahip olduğumuzu belirterek herhangi bir şekilde hakların engellenemeyeceğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda ona göre Türkiye’de meydana gelen hak ve hürriyet temelli sıkıntıların özünde önceliklerin belirlenememesi yatmaktadır. “Evet, önce ne gelir? Devlet mi, millet mi, sistem mi, insan mı?” sorusunu yönelten yazar, devleti milletin teşkilatlanmış yapısı olarak gördüğünü belirterek milletin önceliğine vurgu yapar. Bu bağlamda temel hak ve hürriyetlerin karşısına herhangi bir öncül getirilemeyeceğini vurgular (Hatipoğlu, 1989: 9). Anayasanın devlet ve birey karşısındaki tutumuna yönelik benzer eleştiri ise *Panel* dergisinde Hatipoğlu’nun farklı bir yazısında dile getirilmektedir. “Anayasa ve Toplum Adam Etme Tutkusu” başlıklı sunuş yazısında anayasa ve bireyler arasındaki ilişki vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ilgili yazıda, anayasanın temel amacının topluma ve bireylere birtakım sınırlar çizmek yerine devlete sınırlar çizmek olduğu belirtilirken Türkiye’de tam tersi bir sürecin işlediğine değinilmektedir. İlgili yazıda, Türkiye’de anayasaların devleti, toplum ve birey karşısında korumak uğruna bir “resmi ideoloji” oluşturularak bu ideolojiyi tekrar ürettiği belirtilmektedir (Hatipoğlu, 1993b: 2). Dolayısıyla devlet ve bireyler arasındaki sınırların devlet lehine olduğu anayasada, temel hak ve hürriyetlerin birey lehine daralacağı çıkarımı yapılmaktadır.

Altınoluk dergisinin mülakat yaptığı Servet Armağan ise anayasanın ilk üç maddesinin temel hak ve hürriyetler açısından sorunlu yapısına değinmektedir. Bu kapsamda Armağan (1992: 17), anayasanın değiştirilemez maddeler içermesini temel hak ve hürriyetler açısından olumsuz bir durum olarak nitelendirir. Ona göre bu maddeler özgür düşüncenin ve fikir hürriyetinin önünde engel olarak durmaktadır. Temel hak ve hürriyetler meselesi ekseninde tartışmaya farklı bir yönden bakan Armağan, değiştirilemez olan maddelerin varlığı ile temel hak ve hürriyetlerin çelişki içerdiğini belirtmekte, dolayısıyla anayasanın değiştirilemez, değiştirilmesi teklif edilemez maddelerinin özgürlükler bağlamında kısıtlayıcı olduğunu öne sürmektedir. Bu yönüyle ilgili yazı devletin şekli, niteliği gibi hususların tartışmaya açılabilmesini önermektedir.

Ali Yaşar Sarıbay (1993: 15-16) ise *Yeni Zemin* dergisinde yazdığı “Türkiye’de Anayasa Devletin Hukuku Olarak Algılanmıştır” başlıklı yazısında devletin kutsallaştırılması üzerinde durmaktadır. Sarıbay, anayasaların bir toplum mühendisliği bağlamında hazırlandığını belirterek devletin gereksiz kutsallaştırılması sonucunda temel hak ve hürriyetlerin de buna paralel olarak negatif yönde daraldığını düşünmektedir. Dolayısıyla Sarıbay, bireyin ikinci plana atılarak anayasanın toplumun değer ve yargılarından uzak olarak hazırlanması halini eleştirmektedir. Bu bağlamda elbette anayasaların hazırlanması aşamasında teorik yardımların elzemliğine değinen yazar, bununla birlikte toplumsal anelerin de göz ardı edilmemesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Sarıbay için temel hak ve hürriyetler ne kadar iyi yazılırlarsa yazılınsalar bazı temel mekanizmalar olmadığı müddetçe gerekli seviyeye ulaşamayacaklardır. Yazar, bu mekanizmalara örnek olarak katılımcı demokrasiyi örnek göstermektedir. Benzer şekilde *Panel* dergisinde de anayasada devletin kutsallaştırılması durumunun, temel hak ve hürriyetlerin kısıtlanmasını beraberinde getireceğine değinilmektedir. Buna göre devleti kutsallaştırmanın sonucu olarak ifade hürriyetlerinin giderek silikleşmesi ve bireylerin herhangi bir konu hakkında fikrini beyan etmesinin imkansızlaşacağı belirtilmektedir (Hatipoğlu, 1993a: 3-5).

Altınoluk dergisi yazarlarından Fahreddin Yıldız (1999: 19) ise “Hak ve Hürriyetlerin Güvencesi” başlıklı yazısında 1982 Anayasası’nda temel hak ve hürriyetlerin geliştirilmesi konusunda bazı önerilerde bulunmaktadır. Buna göre Yıldız, temel hak ve hürriyetlerin sadece pozitivist hukuk ekseninde yapıldığı zaman sorunlu bir yöne sahip olduğunu ve bu sürece aynı zamanda ahlakın da dahil edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda pozitif hukuk kurallarının bir tür hegemonya oluşturduğunu ve dışında kalanlara yönelik bir baskı mekanizması şeklinde işlediği yorumunu yapan Yıldız, belirttiği hegemonik yapının kimliklerin kamusal alan içerisinde çeşitliliğini ve görünürlüğünü olumsuz etkilediğine değinmektedir.

Anayasada her kesimin eşit ve aynı haklara sahip olmadığını da eleştiren yazar, bazı kesimlerin (Müslümanlar) anayasada dışlandığını belirtmektedir.

Sonuç olarak İslamcı dergilerde 1982 Anayasası'na temel hak ve hürriyetler perspektifinden yöneltilen eleştirilerin ortak bir noktada toplandığı görülmektedir. Anayasada temel hak ve hürriyetlerin tanımlanmasının hemen arkasından çeşitli sınırlandırmalar getirilmesi, anayasada devletin gereğinden fazla korunmaya çalışılması ve anayasanın devlet merkezliği bu alt başlık altında yer verilen çeşitli yazarlar tarafından sıklıkla vurgulanan eleştiriler arasındadır. İslamcı söylemin farklı yönlerine hitap eden dergilerin hepsinde de temaların, kavramların ve tartışma noktalarının benzerliği, İslamcılık açısından temel hak ve hürriyetlerin genel bir sorun olduğu yönünde bir uzlaşmayı gösterir niteliktedir. İslamcı dergilerde incelenen yazılardan anlaşıldığı üzere temel hak ve hürriyetler konusunda yazarların asıl motivasyon noktaları, bahsedilen kısıtlamalar sebebiyle sıkıntı çeken Müslüman vatandaşlardır. Bu bağlamı ile 1990'lı yılların önemli konularını; örneğin başörtüsü meselesini İslamcı yazarlar dolaylı olarak temel hak ve hürriyetler bağlamında anayasal bir mesele olarak ortaya koymaya çalışmışlardır. Müslümanların yaşadıkları sıkıntıların anayasanın devletçi ve korumacı tavrından dolayı ortaya çıktığı ise genel bir vurgudur. Aynı zamanda anayasanın devlet merkezli yanının “resmi ideoloji” olarak belirttikleri ve yazılardan anlaşıldığı üzere tek parti dönemine ve Kemalizm'e gönderme yapan bir ideoloji biçimini de perçinlemesi nedeniyle bu ideolojinin Müslümanları ve çeşitli kimlikleri dışladığı düşünülmektedir. Daha demokratik bir anayasal düzenleme veya mevcut anayasada gerçekleştirilecek bir değişiklik ile bu sıkıntıların giderileceğine yönelik bir fikir birliği de oluşmuş görünmektedir. Yazarların özellikle temel hak ve hürriyetlerin kısıtlayıcı yönünü Müslümanlara yönelik oluşturulan baskı etrafında açıklamaları, anayasanın bir tür siyasal imkan haline geldiğini göstermektedir. Buna göre çalışmanın ilk sayfalarında yapılan tartışmadan hareketle İslamcı söylemin dini özel alanlarının yanında kamusal alanda da rahat bir şekilde yaşamak ve kendi kimlikleri ile var olabilmek adına devletle olumsal ilişki zeminlerini, anayasal zeminde hak arayışı çerçevesinde dönüştürdüğü görülmektedir.

Anayasal Bir İlke Olarak Laiklik ve Dinin Denetimi Sorunu

İslamcı dergilerdeki anayasa tartışmalarının bir diğer teması ise laiklik ve dinin denetimi sorunudur. Buna göre “laiklik”, incelenen dergilerde resmi ideolojinin anayasa aracılığıyla yeniden üretildiği bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de diğer anayasal sistemlerde olduğu haliyle uygulanmadığından yakınılan laiklik ilkesinin bu ideolojiyi perçinlediği belirtilerek özüne uygun halde uygulandığı zaman toplumun bütün kesimleri açısından yaratacağı olumlu imkanlar değerlendirilmektedir. Aynı

zamanda laiklik çevresinde yapılan tartışmaların birçoğu devletin dini denetim meselesine de değinmektedir. Bir anayasal kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nı (DİB) sorunsallaştıran bu yaklaşıma göre devlet, dini anayasal olarak denetimi altına almıştır.

Bu bağlamda *Panel* dergisindeki yazısında laiklik uygulamalarının keyfi ve jakoben bir karaktere sahip olduğunu belirten Dilipak (1993a: 12), laiklik adı altında dinin sıradanlaştırıldığını vurgulamaktadır. Aynı yıllarda *Yeni Zemin* dergisindeki bir başka yazısında ise laiklik ilkesinin olağanüstü şartlarda anayasal bir ilke haline gelmesinin Kemalist bir aristokrasinin varlığını perçinlediğini belirtmektedir. Buna göre Türkiye'de laiklik uygulamalarının "bizantinist" bir karaktere sahip olduğuna değinerek bu durumun üstesinden Medine Vesikası gibi alternatif bir yöntem ile gelinebileceğini düşünmektedir (Dilipak, 1993b: 17-18).

Diğer taraftan *Yörünge* dergisi yazarlarından Resul Tosun da (1995: 1) laikliğin bir yorumlama farklılığı nedeniyle olumsuz bir hal aldığına işaret etmektedir. Ona göre laiklik ilkesinin tam olarak neyi imlediği ya da ne anlama geldiği netleştirilirse toplumsal olarak ortaya çıkan çeşitli mağduriyetler ortadan kalkacaktır. Aynı zamanda Tosun, şahsi olarak laiklik ilkesinin kaldırılması taraftarı olduğu notunu da ilgili tartışmaya şerh düşmektedir. Benzer şekilde Kamalak da (1993: 11-12) laiklik ilkesinin bir tanımlama krizi içerisinde oluşuna değinmektedir. Ona göre anayasada laiklik ilkesinin tam ve doğru olarak tanımlanmayışı, Müslümanlar üzerinde bir hegemonya oluşturmaktadır. *Yörünge* dergisi yazarlarından Süleyman Arif Emre de laiklik kavramının anayasada ilim ve çağ dışı bir şekilde cereyan ettiğini belirtmektedir. Emre, laiklik kavramını Batı'nın olumsuz bir tesiri olarak görmektedir (Emre, 1995: 15). Bu çerçevede yazarlar laiklik ilkesini bir tanımlanma sorunu etrafında düşünmeyi önermektedirler. Emre de bu tanımlama sorununda mutabık kalmakla birlikte laikliği Batı'nın zorla dayattığı bir tarihsel olgu olarak düşünmektedir.

Yeni Zemin dergisi yazarlarından Davut Dursun (1993: 11-16) ise laiklik ilkesine eleştirel bir yaklaşım göstererek ilkenin devletin dine egemen olma arzusuna katkı yaptığını belirtmektedir. 1980 sonrası dönemde din derslerinin anayasal statüsünün kontrollü bir din oluşturmak amacı taşıdığını belirten yazar, resmi din oluşturma politikalarının dinin siyasal imkanlarını kısıtladığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde laiklik ilkesini dini devlet denetimine alma girişimleri olarak yorumlayan bir diğer yazar ise Rasim Özdenören'dir (1993: 14). Ona göre devletin laikliği ve aynı zamanda dini denetim altında tutan yapısı bir çelişki oluşturmaktadır. Bu çelişkinin Cumhuriyet'in kurucularının İslam'ı dışlama niyetlerinden kaynaklandığını belirten yazar, bu halin devletin dini denetimi gibi bir tuhaflik ortaya çıkardığını belirtmektedir. Laiklik ve devletin dini denetimi hususuna yönelik benzer bir tartışma da Bulaç (1993: 21)

tarafından yapılmaktadır. Yazar, eğer devletin laik bir statüsü varsa din işlerinin tarikatlara ya da sivil topluma bırakılması gerektiğini belirtir. Bu durumda Bulaç, laiklik ilkesi ile devletin dini denetim altında bulundurmasının olumsal zeminine işaret etmektedir.

Sonuç olarak bahsi geçen dergilerde anayasa tartışmalarının bir diğer boyutu da laiklik ilkesi etrafında kristalleşmektedir. Genel çerçevede laiklik ilkesinin tanımlanamamasının Müslümanlar üzerinde bir baskı mekanizması kurduğunu belirten yazarlar, bu ilke ile devletin dini denetleme çabaları arasında bir çelişki görmektedirler. Bu tartışmalar bağlamındaki bir diğer husus ise dergi yazarlarının laiklik ilkesi bağlamında ortak bir paydada buluşmalarına rağmen niyetlerinin farklılığıdır. Buna göre *Yörünge* dergisi yazarlarından Resul Tosun laikliği her ne kadar tanımlama krizi olarak betimlese de bu ilkenin kaldırılmasından yanadır. Diğer dergi yazarları ise laiklik ilkesine bir tanımlama getirerek çözüm bulunacağına yönelik iyimserlik göstermektedirler.

Sonuç

İslamcılık söyleminin kavramsal, teorik ve tarihsel izleğinden hareketle oluşturulan bu çalışmada, 1990'lı yıllarda İslamcı dergilerde yürütülen anayasa tartışmalarının İslamcılık söyleminin kendi sınırlılıklarını aşmak için alternatif bir söylem kanalı oluşturduğunu öne sürüyorum. Bu alternatifin de bir siyasal imkan arayışı çerçevesinde anayasayı tartışarak oluşturulmaya çalışıldığını belirtiyorum. Bu iddiamı temellendirebilmek adına çeşitli dergilerde incelediğim anayasa tartışmalarının geniş bir portresini çalışmanın son bölümünde sundum. Bu bağlamda incelediğim dergilerde çeşitli yazarlar tarafından yürütülen tartışmaların birçoğunun benzer temalar etrafında şekillendiğini ve üç ana başlık altında toplanabileceği sonucuna ulaştım. Bunlardan birincisi anayasada “temel hak ve hürriyetler” meselesidir. Bu tartışma aksındaki genel kabul, devletin muktedirliği ve vatandaş karşısında devletin kutsallığı iddiaları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu bağlamda devletin anayasa aracılığıyla kutsallaştırılarak vatandaşın geri plana atıldığı ve anayasada temel hak ve hürriyetlerde yapılan çeşitli sınırlamalar ile devlet karşısında bireylerin ve Müslümanların zor durumda bırakıldıklarına yönelik söylemler dört derginin de ortak gündemini oluşturmaktadır. Bu tartışmalar etrafında devlet, Kemalizm bağlamında pejoratif bir eksene yerleştirilmektedir. Diğer bir tartışma aksı ise “toplumsal mutabakat-sözleşme” üzerinedir. Yazarlara göre 1982 Anayasası yapılırken katılımcılık ve demokratik süreçler gözetimeştir. Bunun sonucunda bireylerin ve toplumun isteklerinin dışında bir anayasa oluşturulmuştur. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nda toplumsal mutabakat ilkesinin olmadığı ileri sürülmektedir. Onlara

göre bu eksikliği gidermek adına tıpkı 1921 Anayasası'nda olduğu gibi toplumun bütün kesimlerinin bir aradığı ile mümkün olacak yeni bir anayasa metni hazırlanmalıdır. Mutabakatın eksikliğinin en temel gösterenlerinden birisi de anayasanın askeri darbe neticesinde yapılmış olmasıdır. Bu durum yazarlara göre anayasa yapım sürecinden vatandaşların ve onların temsilcilerinin dışlanmasına neden olmasıyla birlikte “resmi ideoloji”nin tekrar üretilmesine ve genel kural olarak dayatılmasına imkan tanımıştır. Üçüncü tartışma aksı ise “laiklik ve devletin dini denetimi” üzerinedir. Bu doğrultuda dergilerde laikliğin bir tanımlama krizi içerisinde olduğuna yönelik ortak bir fikir mevcuttur. Aynı zamanda laiklik ilkesi ile devletin, dini çeşitli araçlar ile denetlemesinin çelişkili bir hal yarattığına değinilmektedir. Bu bağlamda kimi yazarlar laiklik ilkesinin anayasadan kaldırılması gerektiğini vurgularken kimileri de ilkenin gerektiği gibi tanımlanmasını istemektedir.

Sonuç olarak siyasal bir imkan yaratma girişimi olarak okunmasını önerdiğim anayasa tartışmaları, İslamcılık söyleminin Türkiye'deki genel portresinin 1990'lı yıllara yansıyan bir gölgesidir. Dünya düzenini değiştirmek, İslam devleti kurmak, Kur'an ve sünnet merkezli bir anayasa oluşturmak ve tağuti düzene meydan okumak gibi makro tahayyüllerinden ziyade İslamcılık söylemi, 1990'lı yıllarda temel hak ve özgürlüklerini iyileştirerek siyasal ve toplumsal hayata katılmayı, burada var olmayı ve diğer ideolojiler gibi kendilerince özgür bir şekilde yaşamayı talep etmektedir. Ancak kendisine yönelik oluşturduğu bu taleplerin yanında *Yeni Zemin* dergisi dışındaki diğer dergiler anayasal süreçlerden dışlanan farklı toplumsal kesimlere odaklanmamaktadır. Görüldüğü kadarıyla İslamcılık söylemi açısından toplumsal mutabakatın sorunlu olmasının temel nedeni İslamcıların 1921 Anayasası sonrasında siyasal süreçlerden dışlanmalarıdır. Dolayısıyla İslamcılık söylemi, anayasaya ve devlete yönelttiği eleştirilerde fail olarak sadece kendilerini konumlandırarak farklı toplumsal grupları tartışmaya dahil etmemektedir. Bu sebeple de söylemin eleştirileri pragmatist bir eksene yerleşmektedir. Nihayetinde İslamcılık söylemi açısından anayasayı tartışmak, anayasal bir çerçevede kendi siyasallığını kurma girişimleri olarak değerlendirilmelidir.

Discussing the Constitution as a Political Device: The Discourse of Islamism in the 1990s

İsmail Büyükkaradoğan

The debates surrounding the question “What is Islamism?” situates Islam at the center of social and political order by characterizing it as a form of activism that seeks to influence across various societal domains (Aktay, 2018: 18; Bayat, 2016: 23; Kara, 2014: 17; Sayyid, 1997: 17). The question “what is Islamism” is also linked to the debates on the Constitution in Islamic magazines. This study focuses on the constitutional debates conducted by Islamist discourse in Türkiye in the 1990s through various magazines. To this end, I analyze the content of magazines such as *Altınoluk*, *Panel*, *Yeni Zemin*, and *Yörünge*, which are important among Islamists in the 90s, to build a bridge between the discourse of Islamism and the constitution. In this context, I problematize how discussing the constitution creates a political device by focusing on different periods of Islamist discourse in Türkiye. According to the existing literature, Islamist discourse includes diverse periodizations spanning from the Ottoman era to the entire Republican period. These historical periodizations allow for revealing ruptures and continuities within the discourse. It also provides useful categories to elucidate the relationship between Islamist discourse and politics. With the proclamation of the Republic, the discourse of Islamism lost its political and social importance and was gradually erased from the public sphere (Alam, 2009: 360; Jenkins, 2021: 157-158). In the early period of the Republic, Islam

@ Res. Asst., Recep Tayyip Erdoğan University, ismail.buyukkaradogan@erdogan.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0002-9820-1366>

DOI: 10.12658/M0746
insan & toplum, 2024.
insanvetoplum.org

Received: 25.03.2024
Revised: 22.04.2024
Accepted: 01.07.2024
Online First: 21.07.2024

and the state were intertwined, and the state held supremacy in this relationship (Cizre, 1996: 234). Nevertheless, the political landscape of the 1950s shifted against the Kemalist elites, creating an opening for Islamist groups. One reason for this revival was the revival of Islam due to the electoral potential of rural population and the idea that this potential could be consolidated around a political discourse produced in the context of Islam (Cizre, 1996: 238). Another reason was the rise of Islamism as a component of populist politics against the threat of communism (Meşe, 2017: 235). The period from the 1960s to the 1980s represents a time when the discourse had radical and intellectual emphases (Kara, 2013: 31). During this period, Turkish Islamism, influenced by international Islamist discourses through translation activities, transformed its social and political rhetoric into an Islamic tone (Köroğlu, 2020: 6). Concepts such as “Islamic state,” “Sharia,” “Taghut (non-religion) order,” and “Islamic constitution” emerged in the constitutional debates in Islamist magazines of the period (Selami, 1978: 3; Selami, 1977: 5; Şura, 1978: 8; Aktaş, 1979: 5). By the 1990s, the political discourse of Islamism had changed in different ways. This difference arises from the emergence of a new formation outside traditional fundamentalist Islamic approaches, marking Islamism’s shift from radical modes of thinking to a policy based on adaption and integration (Dağı, 2004: 136). Influenced by the postmodern paradigm and globalization, the discourse of Islamism produced new rhetoric that prioritized the individual and freedom, moving away from discourses that include ideological interventions such as “Islamic state” and “Taghut order” (Beşer, 2019: 244). This new type of Islamist discourse, which sees the transition to a liberal environment as achievable through non-opposition, provides a panoramic view of 1990s Islamism. Accordingly, realizing that it was not possible to dominate, the Islamist discourse shifted from “dominating the state” to “creating a living space independent from the state” (Maviş, 2017: 287-288). In this context, while demands for an Islamic state were echoed in the discourse of Islamism in the 1980s, the 1990s witnessed the abandonment of this idea, and various searches and debates began to emerge on the agenda of the discourse (Kentel, 2018: 724). The motivation for discussing the constitution in the 1990s should be evaluated within this orientation.

Methodology

The question of why the discourse of Islamism was included in constitutional debates in the 1990s offers a significant path for revealing the uniqueness of the discourse of Islamism in Türkiye. The entire 1990s marked the beginning of a period in which the 1982 Constitution was debated both in the Turkish Grand National Assembly through political parties and various social, political, and union organizations. The debates and

agendas regarding the amendments to the 1982 Constitution during this period stand out as the primary reason for the increased interest in the discourse of Islamism on the constitution. In addition, the interest in globalization and postmodernism enabled Islamism to develop a discourse advocating equal rights, like other ideologies (Bilici, 2018: 802), and contributed to their participation in constitutional debates. In this context, alongside the rise of identity politics worldwide, the desires for existence, recognition, and the expression of differences become significant motivation for the discourse of Islamism to discuss the constitution. Therefore, the fundamental motivation for the discourse of Islamism to discuss the constitution can be evaluated as the effort to exist with its differences within the given state order. Hence, unlike previous periods, the discourse of Islamism in the 1990s redefined the constitution not as a human-made text that disregards the laws of God and should not be obeyed, but as a social contract through which rights and freedoms can be acquired and protected. Thus, to link the bridge between Islamism and the constitution, 26 articles directly related to constitutional debates written by authors in the aforementioned magazines were examined within the scope of this study. Among the examined articles, 1 was published in 1989, 1 in 1990, 2 in 1991, 3 in 1992, 13 in 1993, 1 in 1994, 2 in 1995, and 1 in 1999. The concentration of articles in 1993 is thought to be due to the fact that *Yeni Zemin* magazine participated in the constitutional debates with a special issue in that year and this date was on the eve of the 1995 constitutional amendment and the 1994 local elections. The selection of the mentioned magazines as the sample of the study was influenced by their intense interest in constitutional debates compared to other Islamist magazines in the 1990s. Additionally, the fact that these magazines represent different Islamic and political traditions was also a significant factor in the selection of these magazines. Another reason for selecting them was that most of them were accessible. Although constitutional debates were also observed in some other Islamist magazines, the inability to access all their issues and the weak connections of the related articles with the constitution was effective in the selection of these magazines. Furthermore, these magazines were analyzed through discourse analysis and indirectly participated in constitutional debates through various Islamist intellectuals. In this context, the agenda set in the magazines regarding the constitution reflects the views of various Islamist intellectuals who wrote articles in these magazines. However, considering that the relevant articles were published through editorial processes and that the magazines worked with intellectual circles ideologically close to them, it can be said that the discussions also reflect the magazines' general thoughts about the constitution.

Constitutional Debates in Islamist Magazines

When examining the constitutional debates in the aforementioned magazines, it is observed that these debates can be classified under three main headings. The first one is the “fundamental rights and freedoms” issue in the 1982 Constitution. The consensus around this debate is shaped within the framework of the state’s omnipotence and the sanctity of the state against the citizen. The common agenda of all four magazines is the discourses that the state is sanctified through the constitution while the citizen is marginalized, and that the constitution’s restrictions on fundamental rights and freedoms pose challenges to Muslims in their relationship with the state. In these discussions, the state is positioned negatively in the context of Kemalism. The second discussion axis is the “social contract”. According to the authors of the magazines, participation and democratic processes were not considered when making the 1982 Constitution. Consequently, the constitution was drafted without taking into account the preferences of individuals and society. Therefore, magazines argued that the 1982 Constitution lacked the principle of social consensus. To overcome this deficiency, a new constitution should be prepared to cover all segments of society, as was done with the 1921 Constitution. One of the most fundamental indicators of the lack of consensus is that the 1982 Constitution was made as a result of a military coup. According to the magazine authors, this situation led to the exclusion of citizens and their representatives from the constitution-making process. It allowed the “official ideology” to be reproduced and imposed as a general rule. The third discussion axis is the “secularism and state control of religion”. In this context, the magazines agreed that secularism is in a definitional crisis. It is also mentioned that the principle of secularism created a contradictory situation with the state controlling religion through various means. While some authors emphasized that secularism should be removed from the constitution, others called for a proper definition of the principle.

Conclusion

In conclusion, the constitutional debates, which I propose to evaluate as a search for political device, reflect a shadow of the general portrait of the discourse of Islamism in Türkiye in the 1990s. Before the 1990s, the discourse of Islamism, which encompassed radical concepts such as questioning the Taghuti system, changing the global order, establishing an Islamic state and adhering to an Islamic constitution, abandoned these large-scale ideas in favor of the pursuit of individual freedoms and fundamental rights. Thus, one of these searches emerged as a constitutional debate in the 1990s. Influenced by postmodernist paradigms, globalization, and liberalization,

the Islamist discourse in this period emphasized adaption and integration. During the constitutional debates in the 1990s, concepts such as social contract, participation, fundamental rights and freedoms, the meaning of secularism, and official ideology came to the fore. In this context, the dream of a constitution in which the state is not seen as sacred and the individual is not disregarded in the face of the state became a common discourse and aspiration of Islamism in this period. In conclusion, examining the historical development of discussions around Islamism reveals that the focus on the constitution was a quest for a political device in the 1990s.

Kaynakça

- Aktaş, H. (1979, Ekim). Devlet nedir, ne değildir. *Hicret*, 3, 5.
- Aktay, Y. (2018). Sunuş: Türkiye’de İslamcılığın siyasal marjları. T. Bora, M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C. 6, ss.13-25). İletişim Yayınları.
- Al-Abdin, A. Z. (1989). The political thought of Hasan Al Bannâ. *Islamic Studies*, 28(3), 219-234. <http://www.jstor.org/stable/20839955>
- Alam, A. (2009). Islam and post-modernism: Locating the rise of Islam in Turkey. *Journal Of Islamic Studies*, 20(3), 352-375.
- Armağan, S. (1992, Ocak). Anayasa yapanlar Türk İslam kültürünü tanımıyor. *Altınoluk*, 71, 17.
- Aykaç, M. (1993, Eylül). Müdahaleci devlet ve özelleştirme. *Yeni Zemin*, 9, 68-70.
- Aytürk, İ. & Esen, B. (2023). *Post post kemalizm Türkiye çalışmalarında yeni arayışlar*. İletişim Yayınları.
- Bayat, A. (2016). *Post-İslamcılık İslam’ın değişen yüzü*. Litera Yayıncılık.
- Beşer, A. H. (2019). Yeni olan ne? Yüzyılın dönüşümünde “yeni İslamcılık” tartışmaları. *Bir başka hayata karşı* (C.2, ss.241-264). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bilici, M. (2018). Küreselleşme ve postmodernizmin İslamcılık üzerindeki etkileri. T. Bora, M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C.6, ss. 799-803). İletişim Yayınları.
- Bulaç, A. (1993, Aralık). Devlet içtihadı merkezileştirmek istiyor. *Yeni Zemin*, 12, 21.
- Bulut, Y. (2018). İslamcılık, tercüme faaliyetleri ve yerlilik. T. Bora, M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C.6, ss. 903-926). İletişim Yayınları.
- Cizre, Ü. (1996). Parameters and strategies of Islam-state interaction in republican Turkey. *International Journal of Middle East Studies*, 28(2), 231-251. <http://www.jstor.org/stable/176426>
- Çağan, K. (2008). *Münevverden entelektüele modernleşme, İslamcılık ve yerlilik*. Tezkire Yayıncılık.
- Çaha, Ö. (2018). Ana temalarıyla 1980 sonrası İslami uyanış. T. Bora, M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C.6, ss. 476-492). İletişim Yayınları.
- Çakır, R. (1990). *Ayet ve slogan Türkiye’de İslami oluşumlar*. Metis Yayınları.
- Çınar, M. (2022) Islamist activism in Turkey. Güneş Murat Tezcür (Ed.), *The oxford handbook of Turkish politics* (pp. 407-429). Oxford Üniversty Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190064891.013.21>
- Dağı, İ. (2004). Rethinking human rights, democracy, and the west: Post-Islamist intellectuals in Turkey. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 13(2), 135-151.
- Daver, B. (1988). Secularism in Turkey. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 43(1), 29-52. doi:10.1501/sbfer_0000001495

- Dilipak, A. (1991, Nisan). Ali babanın bir anayasası var. *Panel*, 28, 20-22.
- Dilipak, A. (1993a, Mart 15). Kanun-i esasi teşkilat-ı esasi ya da anayasa meselesi. *Panel*, 48, 8-12.
- Dilipak, A. (1993b, Nisan). Türkiye’de laiklik hiçbir zaman olmadı. *Yeni Zemin*, 4, 24-27.
- Dursun, D. (1993, Şubat). Din-devlet ilişkilerinin 70 yıllık macerası. *Yeni Zemin*, 2, 9-16.
- Eligür, B. (2010). *The mobilization of political Islam in Turkey*. Cambridge University Press.
- Emiroğlu, Ü. (1994, Ağustos 14). 1982 anayasası, açılış biçimi bakımından antidemokratik bir anayasa. *Yörünge*, 189, 9.
- Emre, S. A. (1995, Temmuz). Anayasa dayatmacılığı ve milletin arzusu. *Yörünge*, 233, 15.
- Erbakan, N. (1993, Nisan). Anayasa birey ve toplum içindir. *Yeni Zemin*, 4, 30-32.
- Güngör, E. (2009). İslamın bugünkü meseleleri. Ötüken Neşriyat.
- Haddad, Y. Y. (1983). The Qur’anic justification for an Islamic revolution: the view of Sayyid Qutb. *Middle East Journal*, 37(1), 14-29. <http://www.jstor.org/stable/4326521>
- Hatiboğlu, Y. (1991, Nisan). Anayasa yapılmalı mı yoksa düzeltilmeli mi?. *Panel*, 28, 16-18.
- Hatipoğlu, Ö. V. (1989, Ocak). Önce insan hakları. *Panel*, 1, 9.
- Hatipoğlu, Ö. V. (1991, Aralık). Panel siyasi ve fikri analiz dergisi oluyor. *Panel*, 36, 4-5.
- Hatipoğlu, Ö. V. (1993a, Mart 15). Kutsal devletin mukaddes anayasası. *Panel*, 48, 3-5.
- Hatipoğlu, Ö. V. (1993b, Mart 15). Anayasa ve toplumu adam etme tutkusu. *Panel*, 48: 2.
- İrat, A. M. (2017). Kimlik zemini olarak dergiler, anmalar ve bildiriler: Tevhid dergisi örneği. *Mülkiye Dergisi*, 41(3), 147-166.
- Jenkins, G. (2021). Islamism in Turkey, Shahram Akbarzadeh (Ed.), *Routledge handbook of political Islam* (pp. 155-169). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9780429425165>
- Kamalak, M. (1993, Nisan). Anayasa asker sivil bürokratların değil milletin olmalı. *Yeni Zemin*, 4, 8-14.
- Kara, İ. (2013). Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi üzerine birkaç not. İ. Kara ve A. Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* (ss. 15-43). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kara, İ. (2014). *Türkiye’de İslamcılık düşüncesi 1: Metinler kişiler*. Dergâh Yayınları.
- Karadavi, Y. (2013). *İslam’da devlet mefhumu*. Nida Yayıncılık.
- Kardas, Ş. (2008). Turkey under the justice and development party: Between transformation of “Islamism” and democratic consolidation?. *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, 18(2), 175-187. <http://dx.doi.org/10.1080/10669920802172361>
- Kaya, A. (2018). Gannuşi’nin “siyaset-siz” siyaset felsefesinin kritiği. *İnsan & Toplum*, (8)1, 115-142.
- Kaya, A. & Mercan, H. M. (2016). Rethinking Islamism through political. Hüseyin Mercan (Ed.), *Transformation of the Muslim world in the 21st century* (pp. 1-13). Cambridge Scholars Publishing.
- Kentel, F. (2018). 1990’lı yılların İslami düşünce dergileri ve yeni Müslüman entelektüeller. T. Bora, M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C.6, ss. 721-735). İletişim Yayınları.
- Khatab, S. (2002). “Hakimiyah” and “jahiliyyah” in the thought of Sayyid Qutb. *Middle Eastern Studies*, 38(3), 145-170. <http://www.jstor.org/stable/4284246>
- Koroğlu, A. (2016). Türkiye’de İslamcılık düşüncesinin seyrini dergiler üzerinden okumak. V. Işık, A. Koroğlu ve Y. E. Sezgin (Ed.), *1960-1980 arası İslamcı dergiler toparlanma ve çeşitlenme* (ss. 5-41). Nobel Yayınevi.
- Koroğlu, A. (2020). Türkiye’de İslamcı söylemin oluşumunda tercümelemlerin etkisi (1960-1980). (Yayın No. 626454) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

- Kuzu, B. (1992, Ocak). Toplum bünyesine uymayan anayasa uzun ömürlü olamaz. *Altınoluk*, 71, 15-16.
- Maududi, S. A. (1960). *The Islamic law and constitution*. Khurshid Ahmad (Ed.), İslamic Publications.
- Maviş, N. (2017). Türkiye'de İslamcılığın değişen siyasal dili: 1990'lı yıllarda İslamcı dergiler. (Yayın No. 469271) [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Meşe, E. (2017). *Komünizmle mücadele dernekleri: Türk sağında antikomünizmin inşası*. İletişim Yayınları.
- Metiner, M. (1993, Nisan). Toplum merkezli, özgürlükçü sivil bir anayasa. *Yeni Zemin*, 4, 4-5.
- Moussalli, A. S. (1993). Hasan al-Banna's Islamist discourse on constitutional rule and Islamic State. *Journal Of Islamic Studies*, 4(2), 161-174.
- Özbudun, E. (2014). *Türkiye'de demokratikleşme süreci anayasa yapımı ve anayasa yargısı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdenören, R. (1993, Şubat). Türkiye'de laikliği besleyecek kültür yok. *Yeni Zemin*, 2, 14-15.
- Öztürk, O. (1993, Mart 21). Anayasa üzerine. *Yörünge*, 119, 11.
- Panel. (1989, Ocak). Başlarken. *Panel*, 1, 2.
- Rabasa, A. & Larrabee, S. F. (2008). *Rise of political Islam in Turkey*. Rand Corporation.
- Roy, O. (2018). İslamcı hareketlerin sıradanlaşması. T. Bora, M. Gültekinçil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-6: İslamcılık* (C. 6, ss. 927-935). İletişim Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (1993, Nisan). Türkiye'de anayasa devletin hukuku olarak algılanmıştır. *Yeni Zemin*, 4, 15-17.
- Sayyid, S. B. (1997). *A fundamental fear: Eurocentrism and the emergence of Islamism*. Zed Books.
- Selami, A. (1977, Temmuz). Şeriat Allah'ın kanunudur, İslamdır. *Sebil*, 82 (2), 5.
- Selami, A. (1978, Eylül). Hiçbir münafık düzen şeriatımızın sırtından geçinemez. *Şura*, 34, 3.
- Sönmez. (1967, Kasım). Mutlaka İslam hakim olmalıdır. *Sönmez*, 36(3), 9-10.
- Subaşı, N. (2016). 1960 öncesi İslami neşriyat: Sin(diril)me, tahayyül ve tefekkür. V. Işık, A. Koroğlu ve Y. E. Sezgin (Ed.), *1960-1980 arası İslamcı dergiler toparlanma ve çeşitlenme* (ss. 43-69). Nobel Yayınevi.
- Sunar, L. (2019). İslamcılığı konumlandırmak: Genel bir giriş denemesi. L. Sunar (Ed.), *Bir başka hayata karşı 1980 sonrası İslamcı dergilerde meseleler, kavramlar ve isimler* (ss. 1-14). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Şahinoğlu, N. (1993, Nisan). Anayasa, milletin inançlarına uygun hazırlanmalı. *Yeni Zemin*, 4, 16-17.
- Şura. (1978, Mart). Şeriat yolundan ayrılma şeriat yolundan dışarı ayak basarsan sapkınlığa ıstıraba düşersin. *Şura*, 9, 8-10.
- Taşgetiren, A. (1992, Ocak). Anayasa sancısı. *Altınoluk*, 71, 3-5.
- Tevhid. (1979, Temmuz). İran anayasası: Dikkat çeken maddeleri sunuyoruz. *Tevhid*, 31, 10-11.
- Tosun, R. (1990, Kasım 11). Neden olmasın. *Yörünge*, 1, 2.
- Tosun, R. (1995, Haziran 18). Laiklik anayasada yer almamalı!. *Yörünge*, 231, 1.
- Yeni Zemin. (1993a, Ocak). Yeni zemin niçin çıkıyor?. *Yeni Zemin*, 1, 1.
- Yeni Zemin. (1993b, Ocak). Türkiye'nin 70 yıllık politikası: Değişmeden ilerlemek. *Yeni Zemin*, 1, 7-20.
- Yeniden Milli Mücadele. (1971, Mayıs). Anayasa değişikliğinde istişari mütalaa yalnız millete aittir. *Yeniden Milli Mücadele*, 68 (2), 7.
- Yıldız, F. (1999, Temmuz). Hak ve hürriyetlerin güvencesi. *Altınoluk*, 161, 18-19.